
TÜRK SOSYOLOJİSİNDE YÖNTEM VE NESNE ALANI SORUNU OLARAK SİVİL TOPLUM*

Yılmaz YILDIRIM*

ÖZET

Tarihsel gelişimi dahilinde modern sivil toplumun gelişimi, sosyolojinin gelişimi ile paralellik göstermektedir. Batı'da sivil toplum-devlet ayrımıyla ortaya çıkan yeni toplumsal yapı alanları, aynı zamanda sosyolojinin de varlık sebebidir. Sosyoloji bu bakımdan modern sivil toplumun kendi üzerine düşünümünün bir parçasıdır. Sivil toplum bu bakımdan sadece siyasal ve normatif anlamda toplumlar arasında değer biçici bir kavram olmayıp, günümüzün reel, pratik sorunlarının yer aldığı sosyal boyut olarak sosyolojin gündeminde önemli bir yere sahiptir. Türkiye'de sivil toplumun zayıflığı ise söz konusu zımni sosyal boyutu gündemine almayan bir sosyolojinin ve tarih yazımının zayıflığından ayrı düşünülemez. Dolayısıyla sivil toplumla ilişkili olarak ortaya çıkan "zayıf tarihsellik" sorunu, siyasi kültürümüzün sivil toplum üretmedeki zayıflığı kadar, Türk sos-

---

* Bu çalışmanın yazımında, gözden geçirme ve önerileri için değerli dostum Ahmet Kemal Bayram'a teşekkür ederim.

*Yard. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.
e-posta: ylmzyldrm@windowslive.com

yolojisinin sivil toplumdan çözümleyici ve metodolojik olarak yararlanmayı seçmemiş olmasının sonuçlarından biridir. Zira sosyal gerçeklik onun söylemsel ve sosyal bilimsel üretiminden ayrı olarak var değildir. Kendisi de bir sivil toplumsal etkinlik olan sosyolojik düşünce, bu bakımdan kavramı, siyasi hayatımızdaki bir “eksiklik” ve “yanlışlık” anlatısı şeklinde tartışmak yerine, Türkiye’de toplumsal ve siyasal değişimin kaynak mekanizmaları olan sivil/sosyal boyut olarak incelemelidir. Bu çalışmada sivil toplum kavramının, bizi tarih, dil, anlam ve geleneğe dair kavrayışımızı harekete geçirici birikiminden yararlanarak, Türkiye’de çevre kültürünün ideolojik ve kültürel anlamlarını siyasete mal edici yönlerini anlamak bakımından ne denli vazgeçilmez olduğu gösterilmeye çalışıldı. Buna ilave olarak, sosyolojik bir bakışla ele alınan sivil toplum kavramı sayesinde, Türkiye’de batılı anlamda bir stk etrafında ‘bir araya gelmeyen insanların oluşturduğu birlikteliğin’, nasıl olup da hem değişen siyaseti hem de kendi kaderlerini belirlemede etkin olabildiğinin anlaşılması mümkün olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum, Ara Yapılar, Sosyoloji, Zayıf Tarihsellik, Türk Sosyolojisi

GİRİŞ

Sosyal bilimsel etkinlik, bir yanıla Deleuze’ün (1993) felsefi etkinliğin ayırt edici özelliği olarak tanımladığı gibi kavram üretme, diğer yanıla kavramları olgusal dünyada yaşanan değişimi karşılayacak şekilde yeniden üretme faaliyeti olarak görülebilir. Kavram üretme işinin gerisinde yatan gerekçe, olgulara bağlı ve salt olgulardan hareket eden yöntemin, gerçekliğin sunduğu anlamları kavramada ve açıklamada yetersiz kalmasıdır. Kavram, anlamı hem açık kılmak hem de gerçekliğe, olgularla çelişmeme ilkesine bağlı kalmak kaydıyla yeni anlamlar giydirmek işlevini yerine getirmektedir. Ancak konu sivil toplum kavramı olduğunda kavram odaklı analiz, kavram üretiminin arkasında yatan bu ilkenin tersine, bir anlam kaybına yol açabilmektedir. Bunun nedeni Antik Yunan düşüncesinden günümüze uzanan binlerce yıllık bir olgu olarak sivil toplumun, belli bir teorik ve felsefi kavramsallaştırmanın sınırlarını aşan yoğun bir tarihsel-sosyolojik içeriğe sahip olmasıdır. Zira karşımızda duran, bir kamusal yaşam olarak sivil toplum (Habermas, 1999; Arendt, 1994), örgütlü yaşam olarak sivil toplum (Edwards, 2004), tarih felsefe-

sindeki siyasal bir tartışmanın konusu olarak sivil toplum (Hegel, 2001), medenilik anlayışı olarak sivil toplum (Ellias, 2004), demokrasi ve özgürlük sorunu olarak sivil toplum (Toqueville, 1994; Keane, 1994), pazara ve kapitalist sosyal sınıflara dayalı bir alan olarak sivil toplum (Marx, 1958), toplumsal değişimin öncüsü, hegemonyacı aktörü olarak sivil toplum (Gramsci, 1986) üçüncü sektör ve gönüllü etkinlikler olarak sivil toplum (Ayala, 2000) ve sosyal tarihin konusu olarak sivil toplum (Ferguson, 1996; Tönnies, 2001; Poggi, 2002) olmak üzere, her biri muazzam yüklü bir konular yelpazesidir. Dahası, sivil toplumun Batı siyasal kültürünün ürettiği bir kavram olması ve elimizde bu kavram için kullanılabilir uluslararası bir standardın olmaması, ayrıca mevcut Batı merkezli ve oryantalist standartların da toplumların siyasi başarı ve gelişmişlikleri için yanlış şekilde bir ölçme ve değerlendirme standardı olarak kullanılması (Turner, 1989; Grosrichard, 1988), konuyu daha da sorunlu kılmaktadır. Sivil toplum için yapılacak kavramsal girişimlerin eninde sonunda bu alanlardan ve yaklaşımlardan birine takılacağı, dolayısıyla kavramsallaştırma girişimlerimizin, kavramın karşıladığının dışında kalan kısmının eksikliğini bedelini araştırmacıya ödeteceği beyhude bir çaba olduğu sonucunu verir mi? Bu açıdan Tester (1992:50), sivil toplumun sosyal yaşamda açık, ayırt edilebilir, tanımlanabilir ve de empirik olarak ifade edilebilir olmaktan çok; teorik, normatif ve soyut bir ideal olduğunu belirtmektedir.

Tüm bu zorluğuna rağmen sivil toplumu genel olarak kolektif yurttaş eyleminin gerçekleştiği alan biçiminde tanımlamanın bize sosyolojik bir çözümleme için gerekli bir temel sağladığını ifade edebiliriz. Zira bu temel, özellikle sosyoloji için temel varoluş koşullarını ve gerekçeyi de oluşturan, yukarıda sosyal tarih aşaması/konusu olarak belirttiğimiz (sosyolojik) düzeyi içermesi bakımından çok önemlidir. Şöyle ki, tarihsel gelişimi içinde modern sivil toplumu ortaya çıkaran gelişmeler, bizzat sosyolojiyi ortaya çıkaran gelişmelerdir. Sosyoloji bu bakımdan bizzat sivil toplumun kendisi hakkındaki bilgidir denebilir. Son tahlilde sivil toplum-yer yer devletle ilişkisi çerçevesinde olmakla birlikte- devlet dışı toplumsal yaşamın kendi işleyiş ve yapısı dahilinde sahip olduğu özellikleri barındıran alan olması bakımından sosyolojinin konusu, hatta sosyolojik etkinliğin de içinde yer aldığı boyutu oluşturmaktadır.

Türk düşünce dünyası ve özellikle sosyoloji geleneği, sosyal konuları politik sorunlar olarak görmeye yatkın olduğundan, devletin sorunları ile sosyolojinin sorunları paralel bir gelişim göstermektedir. Bu durumda sivil toplum konusuna eğilen sosyoloji, bu konuyu da siyasetin gündemindeki haliyle ele alan bir yol izlemektedir. Bu bağlamda konu daha çok demokratikleşme sürecimizdeki kusurları göstermek için ya da eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi sorunlar söz konusu olduğunda tartışma konusu olarak gündeme alınmaktadır. Diğer yandan konu makro tarihsel ve özellikle doğu-batı tartışmaları ekseninde sürdürülmektedir. Bu yaklaşımlar sivil toplum kavramını, genel olarak batı tarihi gelişimi karşısında bir “eksiklik”, “geri kalmışlık” anlatısının konusu yapmaktadır. Bu yaklaşımlardaki kusuru gören bir çok araştırmacı ise, türk siyasi kültürünün ürettiği bir takım özgün ara yapı ve süreçleri işaret etmekle birlikte, bunların modern sivil toplum normlarına uymayan özellikleri dolayısıyla sivil toplum kavramını bu çerçevede kullanmaktan kaçınmaktadırlar. Tüm bu tarihsel, teorik yaklaşımlar, Türkiye’de sivil toplum tartışmalarındaki *doğru-yanlış, var-yok, eksik-farklı, olan-olması gereken* vs. Söylemlerini biçimlendiren temalardır. Ancak, bu temaları devam ettirmek yerine, Türkiye’de sivil toplum konusuna yönelik yorumsamacı (**hermeneutic**) çabanın ‘*anlama, anlaşılan şeyin kendisine aittir*’ düşüncesi ışığında, sivil toplum Türk toplumunu anlama ediminde bir olgu-parametre olarak, yani sosyoloji için eksen bilgi olarak önerilmektedir.

Bu çalışma, sosyal bilimlerdeki yorumsamacı (hermeneutic) anlayışı yansıtan kültüralist ve konvansiyonalist yaklaşımın güç kazandığı günümüzde, sivil toplum tartışmasını da bu gelişmeler ışığında yeniden değerlendirmek amacıyla yapılmaktadır. Bu bağlamda sivil toplum kavramının alışlagelmiş, değer biçici, normatif ve politik içerimlerinin ötesine geçip, toplumsal düşüncenin gelişiminde anahtar bir kavram olarak önemi gösterilmeye çalışıldı. Diğer bir anlatımla amacımız, bir sivil toplum keşfi yapmak değil, “sivil bir sosyoloji”ye katkı sunmaktır.

Çalışma dahilinde amaçlanan, sosyolojik olgulara birer toplumsal sorun, eksiklik veya yanlışlık olarak bakan yaklaşımla, sivil topluma dair ‘olması gereken’ci bir perspektifle ve de Türk modernliğine dair “yüksek beklentilerle” ilgili değildir. Zira kavramı tarihsel-sosyolojik bir değerlendirme yapmak için kullanırken bir “eksiği” saptamak amacıyla nite-

lendirmeye çalışmanın metodolojik bir sorun yarattığı ortadadır. “Eksiği” saptamak bir toplumun nasıl çalıştığını araştırmak yolunda kullanılacak yüzeysel bir yöntemdir (Mardin, 1990:21). Bu bakımdan çalışmamız, sivil toplumun yargılanmasını değil, onu genel oluşumu içinde, tüm bağımlı pratiklerle beraber, kendinde bir olgu olarak değerlendiren bir sosyoloji için çalışma sahası olarak önermeyi amaçlamaktadır.

Çalışma dahilinde öncelikle türk sosyolojisinin gerçek ve özgün nesne alanı olması gerektiği düşünülen konuların, sivil toplum başlığı altında değerlendirilmesi gerektiği temellendirilmeye çalışılmaktadır. Bu amaçla kavramın “estetik” ve ideolojik yanı yerine, sosyolojik ve çözümlenici yanı göz önünde tutularak, türk sosyolojisinde nesne alanı sorununun belirlenmesinde bir takım önerilerde bulunmaktadır. Bu amaçla, türk sosyolojisinin sivil toplumla buluşmasına engel oluşturan önemli sorunlarından biri olan “zayıf tarihsellik” sorunu teşhis edilerek tartışılmaktadır. Daha sonra, sivil toplum kavramının, tarihe, dile, geleceğe dair kavrayışımızı harekete geçiren birikiminden yararlanan bir sosyoloji için bir takım çalışma alanı ve yöntem önerileri sunulmaktadır.

1-OPERASYONEL VE METODOLOJİK KAVRAM OLARAK SİVİL TOPLUM

Sivil toplum, çoğu durumda toplumların normatif, ideal ve müphem bir kazanımı olarak görülmektedir. Bu yüzden olsa gerek Kumar (1994: 130), sivil toplumu karşı konulmaz ve kaçınılmaz olarak aldatıcı bir kavram olarak sunar. Bu aldatıcılık, “sivil toplumun, modernliğin kendini sunumunda yer alan imajla çakışıyor” (Tester: 1992, 51) olmasından ileri gelmektedir. Zira modernlik, somut bir durum olmaktan çok bir sunum ve söylem biçimi olması (Wagner, 1996) dolayısıyla, söz konusu ihtilafı yanını her şeyden çok sivil toplumun müphemliğinden almaktadır. Bu söylem, toplumların siyasi, kültürel ve ekonomik “başarıları” hakkındaki argümantasyonları içermekte, bunlar da sivil toplumun parametreleri olan farklılık, özerklik, kişi ve grup çıkarı, yasallık özelliklerine karşılık gelmektedir. Kısaca modernlik, bir bakıma sivil toplumun kendi hakkındaki söylemidir. Bu durumda sosyal bilimlerin temelinde esaslı bir yer tutan sivil toplum konusu, özellikle sosyolojinin üstesinden gelmesi gereken konuların çerçevesini oluşturmaktadır. Bu çerçeve sorunun

içeriği sosyolojik bir bağlama oturtulduğunda, sivil toplum tanımı da sosyolojik olmalıdır.

Bu bağlamda çok çeşitli ve ihtilafli tanımlarına ve yorumlarına karşın sivil toplum, kolektif yurttaş eyleminin yer aldığı alan olarak tanımlanabilir (White, 1996). Gelner (1994) bunu izleyen bir bakışla, sivil toplumu sosyal bir örgütlenme modeli olarak görür. Benzer şekilde Cohen ve Arato (1994), sivil toplumun hem iktisadi toplumdan hem de siyasi toplumdan ayrı görülmesi gerektiğini düşünürler. Cohen ve Arato'nun (1994) üçlü ayırımına göre (ekonomik, politik ve sivil toplum) ekonomik toplum, klasik politika bilimi literatüründe "baskı ve çıkar grupları"nın örgütlenme ve faaliyet alanını, politik toplum devlet iktidarının yasama, yürütme ve yargı işlevlerini yerine getiren örgütlü birimlerini ve bu iktidarı "ele geçirmeyi amaçlayan" örgütler olarak siyasi partileri ve bunların faaliyetlerini anlatırken sivil toplum, bu kurulu iktidar düzeni ile onun sosyo-ekonomik payandalarının dışında kalan alanı ifade etmektedir. Diğer yandan Mardin (1990: 22) de benzer şekilde sivil toplumu "siyasanın sultanından kurtulan ilk toplumsal sistem" olarak tanımlar. Sivil toplumun bu 'sivil' tanımlamaları bir dizi avantajı beraberinde getirmektedir. 18. Yüzyıldan kalan kullanımında, sivil toplumun ideal ve değer biçici yanlarına vurgu yapan politik ve ideolojik kullanımını dışarıda bırakan, günümüzün pratik ve reel sosyal dünyasını ima eden bir tercihe karşılık gelmesi; işin normatif yanını ikincil plana itip, üzerinde sosyal bilimsel anlamda araştırma yapabileceğimiz zımni yanını öne çıkarması bu avantajların başında gelmektedir. Zira sivil toplumu kavramsallaştırmak başka, devlet ve toplum yaşamının kesişim alanları ve özellikle devlet dışında kalan toplumsal yapı alanlarının sahip olduğu siyasal ve sosyal potansiyeli empirik göstergeleriyle tanımlayabilmek başka bir şeydir. Bu ikincisi sivil toplumun sosyolojik çerçevesini de oluşturması bakımından çok önemlidir. Bu yüzden buradaki kullanımı açısından sivil toplum, sosyal bilimsel gelişim ile iç içe geçmiş konuları kapsamı bakımından sosyoloji biliminin hem varlık sebebi, hem de sosyolojinin genel yöntem ve yaklaşımlarına içerik kazandıran bir belirleyiciliğe sahip olarak sunulmaktadır. Bu belirleyicilik durumu, sosyoloji tarihinin başlı başına (sivil) toplum kavramının tarihsel gelişimine paralelliği gösterilerek kanıtlanabilir.

18. Yüzyıla kadar “devlet” ve “siyasal toplum” ile eşanlamlı olduğu kabul edilen sivil toplum, ilk klasik versiyonu olan ve Aristoteles tarafından siyasal toplumu belirtmek için kullanılan “*Politike Koinoina*”nın Çiçero tarafından Latince’ye “*Societas Civilis*” olarak aktarılmış biçimidir. Aristo’da “*Politike Koinoina*”, yasalarla belirlenmiş kurallar sistemi içindeki özgür ve eşit kabul edilen yurttaşların siyasal toplumu, ahlaki bir kamu olarak tanımlanır. Bu kavram bir yandan özgür yurttaşların ortak kullandığı “*Polis*”in alanını (*Koinonia*) gösterirken aynı zamanda toplumun parçalarıyla birlikte bir bütününe de işaret etmektedir (Tosun, 2001:30). Aristoteles “*Koinonia Politike*”, yani politik düzen kavramı ile “*Conciliatio*”, “*Communitas*” ve “*Societas Civilis*” terimlerini eş anlamlı olarak kullanmıştır (Aristoteles,1990:43). Bu eski Avrupa geleneğinde, 18. Yüzyıla kadar sivil toplum, devlet ile aynı anlamda kullanılan bir terimdir. Sivil toplum (*Koinonia Politike*, *Societas Civilis*, *Société Civile*, *Bürgerliche Gesellschaft*, *Civil Society*, *Societa Civile*) ve devlet (*Polis*, *Civitas*, *Etat*, *Stat*, *State*, *Stato*) birbirlerinin yerine kullanılabilen terimlerdi. Bir sivil toplumun üyesi olmak demek, bir yurttaş (citizen) –devletin bir üyesi – olmak ve dolayısıyla da onun yasalarına uygun ve diğer yurttaşlara zarar vermeyecek biçimde davranma yükümlülüğü altında olmak demektir (Keane, 1994: 47:48). Bu tarihsel ve etimolojik çerçevede 18. Yüzyıla kadar sivil toplumun devlet ve toplum kavramlarının gelişiminde kurucu bir anlam taşıdığını göstermektedir. Diğer taraftan aynı çerçevede kalındığında, toplum kavramının başından beri siyasal bir anlam taşıdığı görülmektedir. Ancak bunu izleyen ve sosyolojinin oluşum ve gelişim koşulları olarak karşımıza çıkan süreçte (18. Yüzyılın ortalarında), kendi yasalarıyla işleyen ve özerk bir dinamiğe sahip olduğu düşünülen (sivil) toplum kavramının devletten ayrı olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Böylelikle toplum kavramının sivil, yani siyasal olandan ayrı olarak ortaya çıkmasına bağlı olarak, sosyal düşünce de yavaş yavaş siyasal toplum hakkındaki düşüncenin özelliklerinden ayrı olarak kendi mecrasını oluşturmaya başlamaktadır.

Devlet ve toplum ayrışmışlığı üzerine yoğunlaşan modern sosyal teori, giderek sivil toplumu da bu ayrımın hem meşrulaştırıcısı hem de bilimsel nesnesi haline getirmektedir. Sivil toplum devlet ayrışmışlığını bu anlamda ele alan ilk düşünürlerden Adam Ferguson *An Essay on the*

History of Civil Society (1996) (Sivil Toplum Tarihi Üzerine Bir Deneme) adlı eserinde sivil toplumu bağımsız ve gönüllü faaliyetler alanı olarak tanımlar. Ferguson'a göre bireysel özgürlük, kendisinin teminatı olan "sivil toplum", "sivil yaşam" ve "ekonomik toplum" sayesinde mümkün olmaktadır. Aynı gelenekten gelen bir diğer düşünür Adam Smith (2006), sivil toplumu insan topluluğunun özerk örgütlenme modeli olarak görür. Devlet ve sivil toplum ayrımının sınırlarını en net biçimde çizen ve tanımlayan Hegel, *Philosophy of Right* (1820) (Hukuk Felsefesi) adlı eserinde sivil toplumu (*Bürgerliche Gesellschaft*), devletin özel, karşı dengesi olarak görür. "İhtiyaçlar sisteminin" ve gerçek medeni (sivil) yaşamın alanı olan sivil toplum, Hegel için modern uygarlığın bir başarısıdır. Sivil toplum, ekonomik ve rasyonel olarak örgütlenmiş alan olarak devletin denetiminde olmakla birlikte bir özgürlük alanıdır. Fransız Aydınlanması'nın önemli düşünürlerinden Charles Louis de Montesquieu (2004) ve Alexis de Tocqueville (1994), sivil toplumu, birey ve devlet arasında yer alan ara yapılar olarak tanımlamaktadırlar. Sivil toplum bu yazarlar için kitle iletişim, mesleki birlikler, işçi birlikleri, sosyal hareketler gibi, ekonomik kültürel ve sosyal faaliyetler alanıdır aynı zamanda. Sivil toplumu modern kapitalist burjuva toplumunun ta kendisi olarak göreyerek eleştiren Marks (1958), bu eleştirileri ile farklı bir yerde durmakla beraber sivil toplum için benzer bir çerçeve sunar. Marks için de sivil toplum, modern sosyal yaşamın ve sınıflı toplumun temel bir unsurudur. Ferdinand Tönnies *Community and Civil Society* (2001) adlı önemli eserinde sivil toplumu, modern toplumla eşanlı olarak tanımlar. Geleneksel ve gerçek organik yaşam alanı olarak tanımladığı cemaat (*Gemeinschaft*)'in yerine geçen, mekanik bir inşa olan toplum (*Gesellschaft*) yeni bir kamusal yaşam biçiminin ortaya çıkışı olarak tanımlanır. Tönnies sivil toplum-devlet ayrımını, sivil toplum ile modern devletin sınırlarının çakıştığı gerekçesiyle reddediyor izlenimi vermektedir. Ancak zamanının bir modernite eleştirmeni olarak Tönnies, bu eleştiri yanında kendisine sosyolojik bir nesne alanı olarak modern, endüstriyel ve rasyonel olarak örgütlenmiş bir alan olarak sivil toplumu baz alır.

Sivil toplum günümüze doğru uzanan süreçte Batı siyasal gelişimindeki bir özgürlük mecrası ya da oryantalist bir amaca uygun olacak şekilde Doğu ve Batı siyasi kültürlerini karşılaştırma aleti olarak kullanılmak ye-

rine, modern sosyal ve kamusal sorunların içinde cereyan ettiği bir mecra olarak sosyologların üzerinde çalıştıkları bir nesne alanı haline gelmektedir. Örneğin Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*'nde (1999), aslında homojen ve soyut bireyi merkez alan "burjuva" kamu kurgusundan, reel sosyal yaşamda sivil toplumun yarattığı "farklılaşmış kamuya geçişi" anlatırken, aslında sivil toplumdaki bu farklılaşan boyutun altını çizmektedir. Bundan böyle yaşanmakta olan önemli sorunlar -nüfus, kentleşme, endüstriyel büyüme, kitle iletişim, sınıf çatışmaları, kamusal ve özel alan tartışmaları -, siyasal terimlerle tartışılmak yerine sosyolojik bir inceleme konusu olarak ele alınmaya başlamıştır. Sonucunda da sosyoloji, bir çok durumda siyasal öncelikleri karşılamak amacıyla birlikte, toplumsal sorunlar hakkında söz hakkı olan başlıca bilim haline gelirken, buna bağlı olarak da sosyolojinin temel nesnesi olan sivil toplum da siyasal olmaktan çok sosyal bir mecra olarak algılanmaya başlamaktadır. Bu durum sivil toplumun siyasetten arındığı anlamına gelmez. Aristoteles'ten beri sivil toplum ile siyasal toplum kavramları aslında hiçbir zaman temelli olarak ayrılmadılar. Ama Batı tarihi gelişimi içinde ve ileride göstereceğimiz üzere Türk siyasi tarihinde de, devlet dışında ve devlete etki eden bir sosyal yapı alanı olarak yapılaşan bir boyutun varlığı hep söz konusu olmuştur. Yeni olan şey, sosyal ve siyasal konuların, siyasal ve bürokratik aktörlerce değil, sivil toplumsal bir aktör olan sosyoloji eliyle araştırılıyor olmasıdır. Sosyoloji ve sivil toplum ilişkisi bundan böyle bir özne-nesne ilişkisi olmanın ötesinde bir dönüşlülük (refleksivite) halini almıştır. Sosyoloji, sivil toplumun kendi hakkındaki bilgisi olması bakımından 'sivil' bir gündeme doğru ilerlemiştir. Nitekim, batıda klasik sosyolojinin güçlenmesi ve özerk bir disiplin haline gelmesi, sadece diğer sosyal bilimlerden ve felsefeden özerkleşmesi ile açıklanamaz. Söz konusu özerk disiplin haline geliş, araştırma konularını ve ilgilerini belirlemede devletin kamu idarecileri, fizyokratlar ve kameralizmden¹ ayrılan yöntem ve yaklaşımı kazanmış olmasıdır.

---

¹ Kameralizm, 18. yüzyılda aydın despotizminin kuram haline getirilmiş düşüncesi idi. Kameralistlere göre güçlü bir devlet, aynı zamanda güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa dayanan bir devlettir. Bunun altında, tebaaya eğitim ve ticareti kolaylaştırarak, onları birer "üretici" haline getirmek ve bu yolla elde edilen vergilerden yeni tipte bir orduyu, bürokrasiyi ve devlet kurumlarını güçlendirmek gerektiğini fikri yatmaktaydı (Mardin,1991: 84).

Bu belirlenimin amacı, Türkiye'de sivil toplumun “yokluğu” ya da “gelişmemişliği” tartışmasını farklı bir mecraya taşımak için bir temel sağlamaya çalışmaktır. Türkiye'de sivil toplum tartışmalarının baskın biçimi, sivil toplumun yokluğu ya da varlığı üzerine yapıla gelen değerlendirmeler, toplumsal dinamiğin sivil karakterinin doğasını anlamak bakımından faydalı olamamıştır. Buna karşın çalışmamız, kavramdan analitik olarak yararlanmak ve bu kavramdan hareketle Türkiye'de devlet dışı toplumsal yapı alanlarının siyasal ve sosyal olarak yapılaşan ve siyasal merkeze etki eden biçimlerinin mekanizmasını anlamaya yönelik bir yöntem önerisinde bulunmak amacı taşımaktadır. Sivil toplumun operasyonel ve metodolojik bir kavram olarak ele alınmasının maksadı, sivil toplumun Türk sosyolojisinin gündeminde pek yer almayan bu boyutunun altını çizmektir. Başka bir ifadeyle sosyoloji için bir eksen bilgi olan sivil toplum kavramından, oryantalist, ideolojik ve siyasal olarak değer biçici klasik anlamlarından ayrı olarak, reel ve empirik göstergeleriyle birlikte bir çerçeve sorunu olarak yararlanmanın imkanlarını göstermektedir. Bu sosyolojik imkanları genişletmek ve derinleştirmek yolundaki en önemli engellerden biri, sivil toplumun Türk siyasi ve sosyal tarihi ile ilişkili olarak arz ettiği “zayıf tarihsellik” sorunudur.

2-TÜRK SOSYOLOJİSİNDE ZAYIF TARİHSELLİK PROBLEMİ OLARAK SİVİL TOPLUM

Sosyal bilim gündeminde yer alan “zayıf tarihsellik” kavramı, Nilüfer Göle (1998) tarafından modernlik problemi karşısında Doğu toplumlarının pratiğine sosyolojik açıdan bakmak amacıyla kullanılmaktadır. “Bu toplumların konumunu sosyal bilim teorileri çoğunlukla “az gelişmişlik”, “geri kalmışlık”, “üçüncü dünya”, “dünya ekonomi sisteminin periferisi” gibi, özellikle ekonomi düzeyinde ve “bağımlılık” ve “sömürü” ilişkileri çerçevesinde tanımlamışlardır. “Zayıf tarihsellik kavramı” ise modernlik paradigmasına toplumsal pratik olarak yaklaşmaktadır. Toplumsal ilişkilerin yapısında, doğasında, eyleminde modernliğin üretilmesini konu almaktadır. Hatta zihinsel üretim biçimlerinde, bilinç düzeyinde zayıf tarihselliğin izdüşümlerini aramaktadır. Böylelikle amaç, hem ekonomik indirgemecilikten kurtarmak, hem de sorunsalı bu toplumların iç ve yapısal dinamiklerine doğru kaydırmaktır. Özetle, zayıf tarihsellik kavramı

modernlik tarihini içsel ve yapısal olarak üretememiş toplumların pratiğine sosyolojik açıdan bakmayı amaçlamaktadır" (Göle, 1998). Göle'nin modernlik bakımından ele aldığı zayıf tarihsellik kavramı, elbette modernliğin temel bileşenlerini içinde barındırması dolayısıyla modernliğin bir ölçme ve değerlendirme aleti olan sivil toplum için de geçerlidir. Zira sözü edilen "az gelişmişlik", "geri kalmışlık", "üçüncü dünya", "dünya ekonomi sisteminin periferisi" gibi unsurlar Göle'nin bahsettiği ekonomik indirgemeciliği yansıtmakla beraber aynı zamanda sivil toplumun gelişmişlik düzeyini baz alan değerlendirme sistemini de ifade etmektedir.

Göle'nin Batı dışı toplumlara yönelik zayıf tarihsellik vurgusu, her ne kadar alternatif bir sosyolojik önerme olsa da, zayıf tarihsellik kavramının konumuz açısından pratik bir işlev görebilmesi için bu kavramın Göle'nin bahsetmediği ikinci bir anlamının da dikkate alınması gerekmektedir. Şöyle ki, sivil toplumun Türk siyasi kültüründe zayıf tarihselliği içermesi meselesi iki anlamda düşünülmelidir. Birincisi, Türkiye'de sivil toplumun tarihsel ve sosyolojik olarak üretilmemiş ya da zayıf kalmış olması; ikincisi, tarih yazımının ve Türk Sosyolojisi'nin sivil toplumu, Türk toplumunun özgün toplumsal yapı alanlarını araştırırken yararlanmayı seçmemiş olmasından kaynaklanan akademik ve metodolojik zayıflık. Birbirine tamamen bağlı olmaları bakımından birinci durumdaki zayıflığın sebebi ikincisidir denebilir. Zira tarihsel gerçeklik hiçbir şekilde onun söylemsel üretiminden ayrı düşünülemez. Türkiye de sivil toplumun gelişmemişliği, "sivil toplumun siyasanın sultasından kurtulan ilk toplumsal sistem" olması gibi bunun bir mantıksal uzantısı olacak şekilde sosyolojinin de siyasanın sultasından kurtulan bir bilim olması gerektiği ilkesini izleyemediği için ortaya çıkan bir sonuçtur. Başka bir ifadeyle Türkiye'de yaşanan sosyal sorunlar Türk sosyolojisinde sosyolojik olmaktan çok, uzunca bir dönem boyunca siyasal terimlerle ve siyasal öncelikler temelinde ele alındığı için; sivil toplum konusu da siyasal ve ideolojik değerlendirmelerin içine sıkışıp kalmıştır. Kısacası zayıf tarihsellik sorunu, modernleşen Türkiye'de ortaya çıkan bir takım yapıların, kurumların ve devlet dışı toplumsal yapı alanlarının zayıflığı ile ilgili olmanın ötesinde, nesnesi olan bu yapı alanlarını yani sivil toplumu, Türk toplumunun özgün siyasal, kültürel dokusu içinde yakalayamayan sosyolojinin zayıflığı anlamında söz konusu edilmelidir. Bu, 'Türkiye'de

iyi bir tarih yazımı ve sosyoloji birikimi olsaydı sivil toplum da olurdu' anlamına gelecek bir önerme değildir. Bu önermenin geçerli olabilmesi için Türkiye'de batılı anlamda bir sivil toplumun yaşanmamış olması da bir sorun teşkil etmeyecektir. Zira sivil toplumu araştırmak başka bir şeydir; sosyolojinin, devlet dışındaki toplumsal yaşamda oluşan ve kendi gündemine bağlı kalmak kaydıyla zaman içinde yapılaşarak merkeze nüfuz eden ve bu arada hem merkezi hem de kendisini yeniden üreten sosyal boyutu araştırırken sivil toplumdan operasyonel ve metodolojik olarak yararlanmak zorunda oluşu başka bir şeydir. Türkiye'de toplumsal değişimin ivme kazandığı modernleşme süreci boyunca bu türden ara yapıların ve bunların neticesi olan yeni toplumsal alanların ve kamuoyunun ortaya çıkmış olmasına karşın, bu boyut sosyolojik bir incelemenin nesnesi olmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle 19. Yüzyılda hız kazanan reform süreci boyunca genel eğitim, kitle iletişim araçları, siyasal partilerin hayata geçişi ve kamuoyu alanının genişlemesi gibi kazanımlar, toplumu çok daha geniş bir "izleme" ve etkide bulunma ortamına taşımıştır. Bu, devletten ayrı ve üzerinde hem devletin, hem de siyasi rakiplerin egemenlik kurmak istediği kendi işleyişi ve yapısı olduğu düşünülen bir toplum varlığının görülmeye başlandığı dönemdir. Bu, kişi ve grup çıkarının yasallık kazandığı dönemdir. Bu, siyasi fikirlerin devlet çıkarı anlayışından ayrı olarak ilk kez güç kazandığı bir dönemdir. Bu, özgürlüklerin ilan edildiği ve aleniyet kazandığı bir kamusal yaşamın yaşanmaya başlandığı ve bir "kamusal savlama praksişi"nin şekillenmeye başladığı dönemdir. (Yıldırım, 2007:236) Bu gelişmelere topluca bakıldığında, bundan Osmanlı'da bir sivil toplumun ortaya çıktığı ya da bunların sivil toplum için yeterli görülemeyeceği sonucunu çıkarmak, gerçekliği anlamak için iyi bir seçim değildir. Klasik Türk sosyolojisine genel hatlarıyla bakıldığında ortaya çıkan bu yeni oluşumları, sosyal bilimsel birer sorun olarak formüle etmek yerine, sosyal ve siyasal bir sorun olarak ele alındığını görüyoruz. Buna bağlı olarak da söz konusu ara yapılar ve yeni iletişim, etkileşim biçimleri hakkında (sivil) toplum eksenli bir analiz yerine, siyasal entegrasyon ve bunu sağlayacak yeni ideoloji üretimi faaliyetini öncelikli sayan bir sosyoloji söz konusudur. Yeni olan her türden kamusal ve sivil yapılar devletle olan ilişkisi ve devletin öncelikleri kar-

şısındaki pozisyonu bakımından değerlendirilmekte, toplum kavramının kendi bağımsız iç dinamiklerinin anlaşılması ve bunun için de 'sivil' bir sosyolojinin gerekliliği göz ardı edilmektedir.

Türkiye'de sosyal bilimler, geniş anlamda ulusun sosyal hayatı içindeki krizle bağlantılı şekilde gelişti (Berkes, 1936:238). Bu bakımdan dönemin sorusu "cemiyet-i beşeriye nasıl muhafaza-i hayat eder"di. Bu gereklilik sosyoloji için bir isim seçerken bile kendisini göstermektedir. Sosyoloji sözcüğü Osmanlı diline "hikmet-i ictimaiyye", "ilm-i hikmet-i ictimaiyye", "ilm-i ictimai", ya da "içtimaiyyat" olarak girer. Ancak, bu terimler yanı sıra sosyoloji sözcüğü de zaman zaman kullanılır (Toprak, 2001:310). Bunu izleyen II. Meşrutiyet dönemin sosyolojisi Osmanlıya üç önemli kavram ve bunlarla bağlantılı üç akım kazandırır. Bunlar "tesanüt", "halk", "millet", "tesanütçülük", "halkçılık", "milliyetçiliktir". Tesanüt gerek meşrutiyet, gerekse tek parti cumhuriyet sosyolojisi'ne ve toplum felsefesine hakim bir kelimedir. Fransızca "solidarité" (dayanışma) kelimesinin osmanlı karşılığı olarak seçilen "tesanüt", sadece *ilm-i ictimai* için değil, milliyetçilik gibi siyasal bir ideoloji için de anahtar kavramdır. Sosyoloji bu dönemde siyasal bir işlev görecektir nesnesini aramak ve yaratmak işine koyulmuştur. Ama amaçlanan ideoloji, bir sosyal grubun, sınıfın ya da cemaatin değil tüm ulusun ideolojisi olmalıdır. Meşrutiyet sosyolojisi normları bugün bile bu etkinliğini sürdürmekte, retorikleşmiş yönleriyle "ideoloji" üretmektedir (Toprak, 2001:311).

Klasik Türk Sosyolojisi'nin elinde toplumun icadı ile milletin icadı beraber yürür. (Yıldırım, 2007:227) işte böylece sahne alan Jön Türk Ziya Gökalp'in sosyolojik eserleri, yeni bir politik ideolojinin, Türk milliyetçiliğinin formülasyonu için 'bilimsel' temeller sağlamıştı. "Gökalp Durkheim'ın izleyicisiydi ve onun eserleri üzerine seminerler vermiş, daha sonra darülfünun'da sosyoloji müderrisi olmuştu. Durkheim'ın gelecek topluma ilişkin iyimser görüşünü paylaşıyordu: bu toplumda, pozitivism ve idealist bir normatif felsefe, bir cemaatçilikle birleşiyor, yeni toplum bilgisi sosyal uyum ve ilişkilerin bilimi olarak tanımlanıyordu" (Parla, 1989:41). Gökalp, diğer Jön Türk'ler gibi yeni mesleklerin, birliklerin ve tüm ara yapıların oluşturulmasının gereğine inanmış, hatta bu fikirlerini kendi sosyolojisinde göstermiştir. Ancak Gökalp için sivil top-

lum, yapısı anlaşılacak bir sosyal yapı alanı olarak söz konusu edilmez; iktisat, meslekler ve siyaset gibi, “milli tesianütü kuvvetlendirmek” amacını taşıyan unsurlar olarak ele alınır. Bu amaca dönük olarak “milli olmayan” meslek zümrelerinin; loncaların, partilerin, sınıfların bir “ordu” halinde birleştirilmesi gerekmektedir.

Cumhuriyet döneminin belirgin siyasal gerekliliklerine uygun bir model teşkil eden Gökalp sosyolojisi, sivil toplumun bürokratikleşmesi ve devletin bürokratik uzantısı haline gelmesi durumuyla beraber düşünülmelidir. Korporatist siyaset uyarınca, erken Cumhuriyet dönemi Türk toplum düşüncesi, “düzenlenmiş toplum-eksiksiz devlet” projesi uyarınca, sivil toplumun bir üst yapısal-kurumsal kimliğe kazandırılmaya çalışılmasına eşlik etmiştir. Bu, siyasal kimlik inşa aracı olarak sosyolojinin süreklilik arz eden bir yönüdür. Söz gelimi Gökalp’ı izleyen önemli isimlerden Mehmet İzzet, ilgisini Fransız sosyolojisinden Alman sosyolojisine kaydırmakla beraber sosyolojiden beklenen işlevi devam ettirmiştir. En önemli çalışması, *Milliyet Nazariyeleri* (1923), adından da anlaşılacağı üzere, ulus inşasının teorik temellerini atma önceliğini yansıtmaktadır.

Türk sosyolojisinin sivil toplumla ilişkili zayıf tarihsellik durumunun günümüze doğru gelindiğinde değişmemiş olmasının sebeplerinden bir diğeri de, sivil toplum kavramının bu sefer kendisinden politik bir dönüşüm adına yararlanmayı seçen ideolojik hareketlerin mecrası, aracısı olarak görülmesidir. Örneğin, sosyalist bir dönüşüm adına Gramsci’ci, yani toplumsal yapıyı dönüştürebilecek “hegemonik” bir sivil toplum emeli taşıyan İdris Küçükömer, sivil toplumu kendi ifadesiyle “tekerrür eden tarihsizliğimize” bir çözüm olarak önerir. Burada “tarihsizliğimiz”, sivil toplumsuzluğumuzdur aslında. Küçükömer, bir yandan bir batılılaşma teorisi kurmayı, diğer yandan Türkiye’de yaşanan “iç ve dış sömürüyü” engelleyici bir dinamiği diriltmeyi amaçlar. Ama kaleme aldığı, “Türkiye Batılılaşamaz” (1989) ve “Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim Ve Sivil Toplum” (1977) gibi çeşitli yazılarında, sözünü ettiği “tarihsizliğimizi” yeniden üretir. Örneğin Marks’ın kaleme aldığı *Asyagil Üretim Biçimi* kavramını kullanırken, bunu hem meta birikimini ve özel mülkiyeti, hem de sivil toplum kurumlarının gelişimini engelleyen koşulları açıklamakta model olarak kullanır. Zira Küçükömer’e göre kapitalist olmadan batılılaşamayız. Çünkü O’na göre sivil toplum duruma göre ya bur-

juva ile eşittir, ya da batı madalyonunun öteki yüzü olan sosyalizm için bir geçittir.

Zayıf tarihsellik sorununu üreten temel sorunlardan biri de cemaatin sivil toplum kavramı ile uyumu etrafında dönen tartışmanın getirdiği anlam daralması ve kayması sorunudur. “batı-dışı veya özel olarak İslamî toplumlarda sivil toplumun despotizm karşısındaki yokluğunu ve ya ayrışmamışlığını vurgulayan klasik oryantalist bakış açısını ve/veya Weber’ci okulu sorgulayan yaklaşımlar, geleneksel cemaat yapılarını özgün bir sivil toplum varlığı olarak tanımlarlar. Bu yorumu (modernliğin devlet-toplum ayrışması ile modern-öncesi dönemin devlet toplum ilişkisini birbirine karıştırdığı için) anakronik bulanlar, dinsel cemaat geleneğinin sivil toplumun kurumsal zeminini oluşturabileceği kabul edilse bile, onun normatif öğelerine (yurttaş kimliği, hoşgörü, çoğulculuk vd.) uygun olmadığı tezini öne sürerler” (Bora-Çağlar, 2002:337). Bu iki yaklaşımın temel ortak argümantasyonu ise cemaat kavramı etrafında birleşmeleridir. Burada cemaat ya da sivil toplum kavramlarından hangisinin özgür yurttaş eylemine daha fazla elverişli olduğu sorusu sosyal bilimsel bir soru değildir. Çünkü her iki tavır da Keane’ın (1994:313) tabiriyle “yurttaşların ruhunu ele geçirmeye çalışan ortodoksiler”den birini, yani kavramın tarihinin idealitesini sorgulamayan bir ortodoksiye ege men kılacaktır.

Cemaat kavramının zayıf tarihsellik ile ilişkisinin bu ortodoksi yanında bir diğer nedeni de, bu kavramının yaygın bir psikik ‘kompleksi’ barındırıyor olmasıdır. Kompleks kelimesinin, cemaat kavramının her iki tarafında duranlar için de geçerli olan bir anlamı vardır. Birinci taraftakiler yani cemaate sivil bir elbise giydirmek istemeyenler, Türkiye’de sivil bir dinamiğin cemaat içinden ortaya çıkmasını “modernleşmemizin başarısızlığı”, “iflası” olarak görme eğiliminde olanlardır. İkinci taraftakiler, cemaati, içten içe, Osmanlı-Türk toplumunun gerçek sosyal formu, dolayısıyla sivil toplum için de ideal bir mecra olarak görmekte beraber, bunu sosyolojik bir nesne olarak çalışmayı mesleki ikballeri ya da içsel olarak taahhüt ettikleri modern, akademik kimlikleri için (haklı olarak) riskli bulanlardır. Her iki grup da sivil toplum kavramının operasyonel ve metodolojik yanına, yani sosyal olanı “anlama” amacına değil, güncel siyasal ve ideolojik çekimine kendilerini kaptırmakla zayıf tarihselliğin

eşit derece de sorumlusudurlar. Çünkü amaç bir sivil toplum keşfi yapmak ve bunun adını koymak değil, hem zayıf tarihsellik sorununu aşmak, hem de sosyoloji için kompleksiz bir şekilde içinde hareket edilebilen bir alan açmak olmalıdır.

3- TÜRK SOSYOLOJİSİNDE OPERASYONEL VE METODOLOJİK BİR KAVRAM OLARAK SİVİL TOPLUM İÇİN BAZI ÖNERİLER

Sivil toplumun anlam ve formuna uygun olan yapıların sahip olması gereken özellikleri belirten kurucu metinlerin gösterdiği kavramsal ilkeleri, Türkiye’de yaşanmış olan sivil toplumsal deneyimin önüne koymanın doğru olduğu durumda bile, sivil toplum hala sosyolojik olarak elde edilmesi gereken bir olgudur. Ancak, sosyolojik etkinliğin nihai bir şekilde sivil toplum kavramıyla buluşma gerekliliğinin altını çizmek, bunun meydana geleceği bağlamı ve yöntemi ortaya koymaksızın eksik kalacaktır. Bu çerçeve ve yöntemi ortaya koymak, sözünü ettiğimiz zayıf tarihsellik sorununun giderilmesine yönelik bir tarihsel sosyolojik bilgi dağarcığının gelişmesine katkı sunabilecektir. Bu bilgi dağarcığının gelişmesi, sivil toplumun yokluğunu göstermek için yapılan bir takım tespitlerden (güçlü devlet, patrimonyalizm, katı laiklik, otoriter siyasal kültür, ulus devlet vs.) öteye sıçramakla, yani ‘her şeyi devletten beklememekle’ mümkündür. Gerekli olan diğer bir açılım, Batı standartlarıyla özdeşleştirilen modernlik deneyiminin evrenselliğini eleştirirken öne sürülen “alternatif modernlikler”, “batı-dışı modernlikler”, “çoklu modernlikler”, “yerel modernlikler” gibi yeni sosyolojik okumaların gereğini yapmaktır. Zira modernliğin batı-dışı formlarına bir özgünlük ve meşruluk sağlamaya yönelik salt teorik kalan girişimler, bunun gereği olan yerel bilgi, pratik ve ilişki tarzlarını odağa alan konvansiyonalist ve özgün bir sosyoloji oluşturulmadıkça zayıf tarihsellik gibi zayıf sosyoloji sorunu da devam edecektir. Burada şu soru kendisini gösterecektir: Yerel deneyimin özgünlüğünü temel alan bir sosyoloji, sivil toplum gibi ‘batılı’ bir kavrama bağlı kalınarak yapılabilir mi? Bu soruya verilecek iki düzeyli cevap olasıdır. Birincisi, sivil toplumu başta da tanımladığımız gibi, devlet dışında kalan ve kendine özgü anlam ve iletişim sistemine bağlı kalarak yapılaşan sosyal alan olarak tanımladığımızda, kavramın batı merkezli okumasına mecbur kalmadığımız ortadadır. Bu durumu

kanıtlayan bir hayli (batılı) yazardan yaptığımız tanımsal alıntılara tekrar bakılabilir. Cevabın ikinci düzeyi kavram ve olgu arasındaki bağıntıya dairedir. Sivil toplum kavramının evrenselliği kabul edilse bile geçerli olan şey, kavramın evrenselliği ile kavramın işaret ettiği olgunun ve deneyimin yerelliğinin çelişmezliği ilkesidir. Sosyolojik kavramlar evrensel olabilir. Ama buna karşın kavramın içeriğinin yerel olgu ve anlamlarca nihai şeklini alacağı artık günümüz sosyal bilimlerinin bir kabulüdür. Kaldı ki, sivil toplum kavramı, tıpkı “toplum”, “yapı”, “kurum”, “toplumsal pratik” kavramları gibi, artık coğrafi ve kültürel olarak bir yere sabitlenebilir bir kavram değildir. Bu durumda, sivil toplum kavramını, içinde cereyan eden tüm sosyal yapı ve süreçleri incelerken araştıracağımız genel bir çerçeve olarak düşünmek durumundayız.

Türkiye’de sivil toplum için bir çerçeve belirlerken, öncelikle Batı pratiğinden farklı olarak sivil toplumu, kurumsal, organize ve tüzel yapılar olarak değil, devlet dışında gelişen, devletle fert arasında; fertle ait olduğu sosyal, siyasal bütün arasında bağ kuran süreç ve mekanizmalar olarak düşünmek durumundayız. Başka bir ifadeyle Türkiye’de söz konusu ara yapılar tarihsel olarak kendisini tüzel bir yapı şeklinde değil; anlam, ideoloji ve sembol şeklinde üretmiştir. Nitekim White (1996:141), Türkiye’de gönüllü birliklerin, yaygın protest eylemlerin ve diğer sivil aktivitelerin bireysel ve sözleşme temelli olmaktan çok, sıklıkla kişilerarası karşılıklı güven ve bağlıklar temelinde organize olduğunu işaret etmektedir. İlave edilmesi gereken bir diğer husus, Arap-selefi geleneğinden farklı olarak Türkiye’de bu sosyal süreçler vasıtasıyla birlikte eyleme geçen insanların arasındaki bağı mümkün kılan şeyin klan, kabile, aşiret ya da “ilkel” bir sosyal bağ olmamasıdır. Bu kişilerarası güven ve bağlılıklar anlam ve semboller ile işlerlik kazanmaktadırlar. Bu anlamlar ve bağlantı mekanizmasını üreten ideoloji, sivil toplumsal bir işlev yerine getirirken çoğu durumda bunu “sözleşmemiş bilgi deposu” olarak, “zımni anlaşmalar” olarak, yani sözleşmeye dökülmeyen ama yönetenlerle yönetilenlerin birlikte uymak durumunda kaldıkları bir ideoloji şeklinde her zaman etkin olagelmıştır.

Bu mekanizma ve süreçler Mardin’e (2011, 93) göre a) Toplumun genel hatlarını tanımlayıcı, b) Talimat ve yön verici (normatif), c) İdeolojik ve kültürel anlamları topluma mal edici, d) Kişinin korunmasını sağ-

layıcı, e) İkincil yapıların yokluğunda sosyal seyyaliyet sağlayıcı işlevler yerine getirirler. Ancak bu ideoloji ve iletişim biçimleri, kendisini genellikle “cemaat” şeklinde toplumsallaştırmaktadır. Cemaatin ise özgür yurttaş eylemi için iyi bir uzam sağlayıp sağlamadığı konusu tartışmalı olmakla birlikte, bu ‘sözde-cemaat’ yapılarını dışarıda tuttuğumuzda üzerinde empirik araştırma yapabileceğimiz kamusal, devlet dışı, mahalli yapı ve mekanizmaları hangi çerçeveye bağlı kalarak araştıracağımız meselesi çok önemli bir sorun teşkil etmektedir. Zira bir sivil toplum incelemesi “hem devlet geleneğini, siyasal kurumları ve siyasal kültürü, hem de ekonomik-kültürel ilişkileri ve sosyal muhalefeti içermeli” (Akat, 1991:216-217) ise, altını Mardin’in çizdiği bu boyuta odaklanmak durumundayız. Çünkü bu mekanizmalar incelenirken sivil toplum kavramını hiç kullanmasak bile karşımıza çıkan toplumsal yapı ve süreçler, kurumsallaşmış özellikleri ve işlevleri itibari ile sivil toplumsal bir alanda çalıştığımızı gösterecektir.

Belirtmek gerekir ki burada yapacağımız şey Türk sosyolojisinin nesne alanı olarak sivil toplumsal bir mecra olan boyutu detaylı olarak incelemek değil, birer sivil toplum incelemesi olarak topluca baktığımızda öne çıkan konuları birer çerçeve önerisi olarak sıralamaktır. Özellikle Osmanlı toplum yapısı ve bunun günümüze değin uzanan toplumsal özellikleri hakkında yapılacak incelemelerin odak noktası olarak bu mekanizmaların incelenmesi gerekmektedir. Öncelikle, Osmanlı-Türk coğrafyasında yüzyıllar boyunca merkez ve çevre arasında hem bir bağlantı hem de bir gerilim konusunu oluşturan İslamî dilin sağladığı işlev son derece önemlidir. Zira çevrenin yapı ve kültürü olarak din ve dinsel tahayyülce şekillenen anlayışlar, bu haliyle Türkiye’de sivil toplumun mekanizmasını anlamak bakımından merkezi bir önemdedir. Bu noktada White’ın (1996:142) da belirttiği gibi, “İslam ve sivil toplum arasında bir uyum olup olmadığı gibi spekülâtif bir soru faydasız” olduğu için bu konuya burada değinilmeyecektir. Diğer taraftan İslamî dili ve genel olarak İslamı, sadece bir inancın kurumsallaşmış hali olarak ve toplumun bir bağımlı değişkeni olarak görmek yanıltıcıdır. Şöyle ki, İslam dini ha-

rekete geçirici bir “pratik bilinç”² olarak yani ideolojik ve kültürel anlamları siyasete mal edici yönleri bakımından son derece baskın olagelmıştır. Bu noktada Mardin’in İslamî bir adalet ilkesinden beslenen ve süreklilik arz ettiğini öne sürdüğü “Osmanlı zımnî sözleşme” örüntüsü son derece önemlidir. Osmanlı sultanı adalet ilkesi uyarınca kendisini ve de tebaayı bağlayan bir çeşit ortak iyi olan adalet kavramına bağlı kalmaya mecbur bırakılmıştı. Bu sadece soyut bir ideal olmanın ötesinde İslamî anlayıştan beslenen bir çeşit “denetleyici strateji” ve Giddens’in bahsettiği harekete geçirici “pratik bilinç” olarak işlev gören bir örüntüdür. “Sultan’la yönetilenler arasındaki zımnî sosyal sözleşme kurumunun Osmanlı İmparatorluğu’nda öyle kesintisiz bir tarihi olmuştur ki, silinmez izler bırakmış ve bu sözleşmenin gözle görünmeyen siyasi mürekkebi 20. yüzyıl Türkiye’sinin liderlerinin ve onların taraftarlarının tavırları -ve ayrıca siyasi yetenekleri- üzerine damgasını vurmuş olduğundan emin olabiliriz” (Mardin, 1991:109-110).

Buna ilave olarak Halil İnalçık’ın (1998) etkin bir bağlantı şebekesine sahip olmaları ve devlete karşı koyma geleneğini üstlenmeleri dolayısıyla, lonca, vakıf, ulema gibi devletle aralarında patrimoniyel bağ olan diğer ara yapılardan farklı bir yere koyduğu *tarikatlara* önemlidir. İnalçık tarikatların devlet denetiminin uzağında kalmaları, özerk bir dinamiğe sahip olmaları ve bir “direniş odağı” olmaları dolayısıyla sivil toplum olarak değerlendirilebileceğini düşünmektedir. Ancak gerek Mardin’in (1990) ümmet ve cemaat hissine yaptığı vurgu, gerek İnalçık’ın (1998) tarikat yapısının sivil toplumsal vasfının altını çizmesi; bu mekanizmaların formel yanları ile yani devlet karşısında oynadıkları siyasal rol ve ikincil, tüzel yapıların yokluğunda sosyal entegrasyon sağlayıcı yanları üzerinde durmaktadır. Bu belirlenimler kesinlikle tarihsel sosyoloji yoluyla bu ülkedeki sivil dinamiğin nasıl işlediğini göstermeleri bakımından eşiz katkılar sunmaktadırlar. Ama bu katkıların karşılaştırmalı bir yolla bu ülkede bir çeşit sivil toplumun var olduğunu göstermek gibi teleolojik (ereksel) bir amaca hizmet için kullanılması yerine, araştırmacılar için

---

² Pratik bilinç, A. Giddens (1999) tarafından, aktörlerin gündelik toplumsal faaliyetlerini oluştururken kullandıkları ortak bilişsel yeti olarak tanımladığı kavramdır.

sosyolojinin gerçek gündemini oluşturan kendinde olgular olarak incelenmesi gerekmektedir.

Son olarak, tarihsel gelişimi içinde çevre kültürü içine kök salan bu sosyal yapı alanlarının ve kültürünün değişimi, bu değişimin sebebi olarak sunulan devletin, gerçekleştirdiği anayasal ve sosyal reformlar yoluyla sahip olduğu yeniden dağıtım rolünün değişimi de hesaba katılarak incelenmelidir. Jacoby'nin (2004) de gösterdiği gibi, Türkiye'de devlet erki her zaman sosyal bir ağ ve "sosyal iktidarla" sıkı bir ilişki içinde olmuştur. Dolayısıyla devlet sanıldığı gibi bu sosyal ve kültürel şebekeden kopuk olmak bir yana, her zaman çevre, dolayısıyla sivil toplumla bir dönüşlülük ilişkisi içinde olmuştur. Bu çok iyi araştırılması gereken bir konudur. Zira bu özgün sosyal tarih örüntüsü, iktidar ve sosyal muhalefet ilişkisini anlamak kadar, iktidarın sosyal kaynaklarını anlamak için de bakılması gereken yönere sahiptir. Sivil toplum, tanımladığımız haliyle sadece modernleşme sürecinde inşa edilen değil, aracı, icracı ve sonuç olarak hep vardır. Bu yüzden bugün çevrenin merkeze nüfuz etmesi ve hem merkezi hem de kendisini yeniden üretmesi olarak teşhis edilen durumu anlamak bakımından gerekli sosyal bilimsel inceleme, sivil toplum kavramına her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymaktadır.

SONUÇ

Türk toplumsal yapısının sözleşmeye dayalı olmaktan çok, statü ve ideoloji ağırlıklı normlarla işlediği yaygın bir kabuldür. Sosyolojik kavramlarla ifade edersek, Türk toplumunda "yapı" yerine "eylem" önceliklidir. Ancak bunun anlaşılabilmesi için sivil/sosyal yaşamı meydana getiren iki düzeyin, yani "yapı" ve "eylem" in her birinin hangi bakımdan ve nedenli etkin olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Sivil toplum doğası itibarıyla her iki düzeyi de içermekle birlikte, Türkiye'de ara yapıların ve örgütlü siyasal birimlerin zayıflığı dikkate alındığında yapılacak bir (sivil) toplum incelemesi açısından "eylem" in öncelikli olarak dikkate alınması gerekecektir. Ancak konu sivil toplum olduğunda bu gerçek görmezden gelinerek, Türkiye'de sivil yaşamın sözleşme ve örgütlülük (yapı) geçmişinin izleri üzerinde durulmaktadır. Burada öncelikle "eylem alanı" olarak adlandıracağımız boyutun, yani kültürel anlamların, sembollerin hayatiyet kazandığı iletişim kanallarının ve süreçlerinin na-

sıl bir sivil toplumsal işlev yerine getirdiklerini gösterirken, esasında bu boyutun Türk sosyolojisinde araştırmacılar için ne denli gerçek bir sosyal inceleme alanı olduğuna işaret etmek istedik.

Yapılacak girişimlerden biri kültüralist ve alternatif sosyal bilimsel teorilere bel bağlayarak Türkiye’de sivil toplum pratiğinin farklı ve özgün yanlarının altını çizmek olabilirdi. Ancak bu ülkedeki sivil dinamiğe ve onun tarihsel kuruluşuna bir meşruluk atfetmeye yönelik teorik girişimler anlamlı ve gerekli olmakla beraber yetersizdir. Bunun gereği ve devamı olması gereken şey, burada göstermeye çalıştığımız gibi bir takım özgün toplumsal yapı alanlarının varlığına işaret etmekle yetinmeyip, bunları sosyoloji için hangi bağlam ve çerçeveye bağlı kalarak incelemek gerektiğini belirlemeye çalışmaktır. Sivil toplum, bu boyutu ele veren analitik ve metodolojik bir kavram olarak kullanıldığında, üzerinde çalıştığımız “eylem alanının” işleyişini ve kendini yeniden üretimini açıklamak için gereklidir. Zira söz konusu eylem alanına ait dil, kültür, anlam ve pratikler hakkında çalışırken, sosyolojik çözümleme bunların işlevleri ve oynadıkları roller üzerine düşünmek zorundadır. Bu rol ve işlevler kaçınılmaz şekilde sivil toplumsal rol ve işlevler olması dolayısıyla, sivil toplum kavramı “yokluğunda” bile bize rehber olabilecektir.

Bu bakış açısı, tarihinde STK üyeliğinin ve örgütlü kamusal/sivil faaliyetlerin bu derece düşük olduğu bir ülkede, nasıl olup da ‘bir araya gelmeyen insanların oluşturduğu biraradallığın’ önemli sosyal ve siyasal dönüşümler gerçekleştirebildiğini açıklamak için sosyal bilimsel bir izah imkânı açmaktadır. Bu bakış açısı aynı zamanda siyasal değişimden çok daha hızlı hareket eden ve siyaseti de bu değişime zorlayan sosyal değişimin kaynak mekanizmalarını anlamak için de bir imkân sunabilecektir. ∇

KAYNAKLAR

- AKAT, Asaf Savaş (1991), *Sosyal Demokrasi Gündemi*, Armoni Yay. İstanbul.
- ARENDR, Hannah (1994), *İnsanlık Durumu*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ARİSTOTELES (1990), *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AYALA, Louis J.(2000), *Trained for Democracy: The Differing Effects of Voluntary and Involuntary Organizations on Political Participation*, Political Research Quarterly, Vol. 53, No.1
- BERKES, Niyazi (1936), “Sociology In Turkey”, *The American Journal Of Sociology*, Vol. 42, No. 2.
- BORA Tanıl - ÇAĞLAR Selda (2002), “Modernleşme ve Batılılaşmanın Bir Taşıyıcısı Olarak Sivil Toplum Kuruluşları” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce* Cilt 3. İletişim Yayınları, İstanbul
- COHEN, Jean L.- ARATO, Andrew (1994), *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- DELEUZE, Gilles (1993), *Felsefe Nedir?*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- EDWARDS, Michael (2004), *Civil Society*, Polity Pres, Oxford.
- ELLIAS, Norbert (2004), *Uygarlık Süreci*, Çev. Ender Ateşman, İletişim Yayınları.
- FERGUSON, Adam (1996), *An Essay on the History of Civil Society*, Cambridge Texts in the History of Political Thought.
- GELLNER, Ernest. (1994), *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, Penguin Press, London
- GIDDENS, Anthony (1999), *Toplumun Kuruluşu*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- GÖLE, Nilüfer (1998), *Mühendisler ve İdeoloji*, Metis Yayınları, İstanbul.
- GRAMSCI, Antonio (1986), *Hapishane Defterleri*, çev. Kenan Somer, Onur Yayınları, İstanbul
- GROSRICHARD, Alain (1988), *The Sultan’s Court: European Fantasies of the East*, Verso, New York
- HABERMAS, Jürgen (1999), *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, Çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- HEGEL, G.W.F. (2001), *Philosophy of Right*, Trans. by S.W Dyde, Batoche Books, Kitchener.
- İNALCIK, Halil (1998), “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, (Ed.), SARIBAY, Ali Yaşar, Keyman FUAT, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.

Y. Yıldırım: *Türk Sosyolojisinde Yöntem ve Nesne Alanı Sorunu Olarak Sivil Toplum*

- İZZET, Mehmet, (1969), *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- JACOBY, Tim, (2004), *Social Power And The Turkish State*, Frank Cass Publishers, London.
- WHITE, Jenny B. (1996), "Civic culture and Islam in urban Turkey" *Civil society: Challenging western models*, Edited by Chris Hann and Elizabeth Dunn, Routledge, New York.
- KEANE, John (1994), *Demokrasi ve Sivil Toplum*, çev. N. Erdoğan, İstanbul.
- KUMAR, Krishan (1994), 'Civil society again: a reply to Christopher Bryant's "Social self-organisation, civility and sociology"', *British Journal of Sociology* 45(1)s. 130
- KÜÇÜKÖMER, İdris (1989), "Türkiye Batılaşamaz", *Düzenin Yabancılaşması* Alan yay. İstanbul.
- _____, (1977), "Asyağil Üretim Biçimi Yeniden Üretim Ve Sivil Toplum", *Toplum ve Bilim*, Sayı. 2
- MARDİN Şerif (1991), "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Der. Mümtaz'er Türköne, Tunçay Birkan, Türk Modernleşmesi – Makaleler 4, İletişim Yayınları, İstanbul*
- _____, (1990), "Sivil Toplum", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset- Makaleler I*, *Der. Mümtaz'er Türköne, Tunçay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.*
- _____, (2011), *Din ve İdeoloji, Tüm eserleri 2, İletişim Yayınları, İstanbul,*
- _____, (1991), "Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet", *Der, Mümtaz'er Türköne, Tunçay Birkan, Türk Modernleşmesi- Makaleler 4, İletişim Yayınları, İstanbul.*
- MARX, Karl (1958), *On the Jewish Question*. Trans. Helen Lederer. Cincinnati, OH: Hebrew Union College.
- MONTESQUIEU, Charles Louis de (2004), *Kanunların Ruhu Üzerine*, Seç Yayınları, İstanbul.
- PARLA, Taha (1989), *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korparatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul
- POGGI, Gianfranco (2002), *Modern Devletin Gelişimi*, Çev. Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques (1987), *On the Social Contract*. Trans. and ed. Donald A. Cress. Indianapolis: Hackett.
- SMITH, Adam (2006), *Ulusların Zenginliği*, Çev. Metin Saltoğlu , Palme Yayıncılık, İstanbul.
- TESTER, Keith (1992), *Civil Society*, London and New York: Routledge.

- TOCQUEVILLE, Alexis De (1994), *Amerika'da Demokrasi*, Çev. İhsan Seal, Fatoş Dilber, Yetkin Yayıncılık, Ankara
- TOPRAK Zafer (2001), "Osmanlı'da Toplum Biliminin Doğuşu", *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 1*, 310
- TOSUN, Gülgün (2001), *Demokratikleşme Sürecinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- TÖNNIES, Ferdinand, (2001), *Community and Civil Society*, Ed. Jose Harris, Cambridge University.
- TURNER, Bryan S. (1989), "Oryantalizm ve İslam'da Sivil Toplum Meselesi", der. Asaf Hüseyin, Robert Olson, Cemil Kureşi, *Oryantalistler ve İslamiyatçılar: Oryantalist İdeolojinin Eleştirisi*, çev. Bedirhan Muhib, İnsan Yayınları, İstanbul.
- WAGNER, Peter (1996), *Modernliğin Sosyolojisi*, Çev. M. Küçük, Sarmal Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, Yıldırım (2007), *Şerif Mardin Düşüncesi Işığında Sivil Toplum Ve Osmanlı Kaynakları, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü

